

УДК 930.85

БРИЛО Ю.М. (аспірант кафедри філософії)

Донецький національний технічний університет, Донецьк

E-mail: bryloy@mail.ru

ФІЛОСОФСЬКІ МОДЕЛІ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ У ПОСТТОЙНБІАНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

Запропоновано філософські моделі історичного процесу, виділені на основі дослідження головних підходів до визначення сутності історії. Проаналізовано спроби синтезу найкращих досягнень унітарного та плюрального підходів у посттойнбіанському розумінні історичного процесу.

Ключові слова: унітарність, плюральність, континуальність, дискретність

Сучасний період історії характеризується відчутними інтеграційними процесами, що означають перехід людства від схеми локальних соціоісторичних утворень до єдиної людської цивілізації. Зазначений процес вимагає відповідних змін у методологічних побудовах філософії історії в бік інтеграції вже відомих на сьогодні підходів до історичного процесу. Мета статті полягає у формуванні та висвітленні сутності філософських моделей історичного процесу протягом їх еволюції у посттойнбіанській філософії історії.

Аналіз еволюції філософських поглядів на історичний процес від класики до постнекласики дозволяє виокремити три основні філософські моделі історичного процесу. Критерієм зазначених побудов виступає співвідношення континуально-дискретної складової, яке залежить від специфіки розуміння та кількості суб'єктів історії, що визнаються самим дослідником.

Модель унітарно-континуальної історії - хронологічно перша форма розуміння сутності історичного процесу. Таке розуміння з'являється ще у культурах Давнього Сходу, але найвищої щаблини свого розвитку воно досягає у період християнського середньовіччя. В межах даної моделі слід розрізняти дві форми: циклічну та лінійну. Циклічна модель історії була притаманна давньосхідній та античній філософській рефлексії (Геракліт, Платон, Аристотель, Полібій, Лукрецій Кар). Історичний процес у ній вбачається єдиним континуальним безупинним процесом, внутрішню структуру якого складають цикли. Кожний етап циклу визначає сутнісні особливості розвитку суспільства у той чи інший момент історії. Кінець історії ознаменовує її новий початок. Таким чином, циклічна історія має форму кола чи замкненого циклу. Тут йдеться про континуальність всесвітньої історії. Відповідно суб'єктом історичного процесу виступає людство в цілому, а не окремий соціоісторичний організм. Циклічна парадигма колообігу історії отримує подальший розвиток у роботах Н. Макіавеллі, Ф. Патриці та інших.

Лінійна модель сягає своїм корінням біблійної традиції, яка відстоює прямолінійний розвиток історії. Ключовим моментом, що дозволяє віднести дану теорію до «єдиної» моделі, виступає визнання єдності та запозичене із циклізму розуміння континуальності історії людства.

Яскравим представником такої моделі є Карл Ясперс, який у праці «Смисл та призначення історії» [1], що вийшла в світ у 1949 р., акцентує увагу на єдиному походженні людства та на загальному шляху його розвитку.

Аргументувати єдність людської історії у Ясперса повинна концепція «осьового часу» - часу формування сучасного типу людини, духовного народження людства. «Осьовий час являє собою фермент, що пов'язує людство в межах єдиної світової історії» [1, с. 76]. Характерно, що континуальність лінійної моделі історії К. Ясперса доповнюється ним самим «можливими» елементами дискретного. «Історичний процес може перерватися, якщо ми забудемо про те, чого досягли, чи якщо досягнуте нами протягом історії зникне з нашого життя» [1, с. 244].

Класичною ілюстрацією «єдиної» моделі у її «хронологічному» постійнобіанському варіанті можуть бути погляди американського соціолога та футуролога Е. Тоффлера, який не погоджується з традиційними побудовами історії. Внаслідок цього, він активно розробляє саме «інші історіософські схеми». Тоффлер став відомим завдяки роботі «Футурошок» [2], що побачила світ у 1970 р., а через десять років остаточно закріпив свій успіх книгою «Третя хвиля» [3]. У своїх філософсько-історичних дослідженнях Тоффлер активно використовував термін «цивілізація», маючи на увазі одну єдину цивілізацію чи людство в цілому. Поняття «цивілізації» теж зустрічається у Тоффлера, однак множинність вживається для опису не окремих соціоісторичних організмів, а для характеристики «трьох хвиль», етапів у поступі людства. Відтак, його цивілізація відображає якісно новий стан розвитку єдиного людського суспільства у порівнянні з попереднім.

У загальному вигляді історію Тоффлер аналізує як єдиний безперервний рух, що має хвилеподібну траєкторію. Виходить, що попередня пряма християнської історії, заміщується хвилястою лінією. Однак, така континуальність містить у Тоффлера і елементи дискретності. У главі «Зіткнення хвиль» він акцентує увагу на аналізі «фронту хвилі»: «Це погляд на історію як на прямуючі одна за одною хвилі змін... Такий аналіз фокусує нашу увагу не стільки на історичних безперервностях, наскільки б важливими вони не були, скільки на дискретності в історії, моментах порушення безперервності – нововведеннях та точках перериву» [3, с. 17]. Дискретність історії Тоффлера знаменує корінні культурні зміни, а відтак - і перехід до етапу нової хвилі-етапу суспільства.

Сучасний англійський історик В. Грін, аналізуючи проблему періодизації всесвітньої історії у статті «Періодизуючи всесвітню історію» [4], виокремлює декілька стратегічних підходів до написання світової історії. Один з підходів, за його теорією, надає трактовку всесвітньої історії як єдиного головного потоку. Всесвітня історія як головний потік розвитку дозволяє історикам використовувати загальні механізми зміни для пояснення історичного процесу,

полегшуючи таким чином визначення кордонів універсальних епох. Таке бачення близьке до змодельованої «унітарно-континуальної» схеми історії, яка сприяє виявленню універсальних закономірностей та зв'язків в історичному процесі. При цьому явним її недоліком вбачається недостатність приділеної уваги до специфіки окремих соціоісторичних організмів та їх ролі в історичному процесі.

Другою формою розуміння сутності історії та її суб'єктів є плюрально-дискретна модель. Вона ґрунтується на переосмисленні досягнень класичного періоду раціональності. Взаємозв'язок обох моделей можна охарактеризувати наступним чином: некласика, з її множинними історіями, займає позицію прямо протилежну класиці, з її спрямованістю до єдності. На зміну унітарності приходить плюральність суб'єктів історії, континуальність заміщується дискретністю. Наявність всесвітнього історичного процесу або повністю заперечується, або ототожнюється з простою сукупністю життєвих шляхів окремих локальних соціоісторичних організмів. Останні можуть носити назву «культура», «культурний тип», «культурний світ» чи «цивілізація». У такій історії відсутні універсальні закономірності та зв'язки. Таким чином, «єдина» та «плюральна» моделі виступають двома крайніми точками зору на один об'єкт – історичний процес.

«Плюральна» схема історії у дечому перекликається з «регіональною стратегією» чи підходом «регіон за регіоном» [4, с. 135] В. Гріна. Він зазначає, що «Регіональна стратегія охоплює більшу частину народів світу протягом більш тривалих періодів, будь то народи, що входили в цей головний еволюційний потік чи ті, що знаходились на деякому віддаленні від центрів цивілізацій» [4, с. 135]. На думку Гріна недоліком «регіональної» стратегії є те, що вона перешкоджає використанню всеосяжних теорій змін, які б спростили установлення універсальних меж епох. Теж саме спостерігаємо і в «плюральній» моделі, коли нівелюються універсальні закони історії, міжкультурні зв'язки як фактор єдності та континуальності історії. Замість цього, абсолютизується значення локальності, унікальності та несхожості, а інколи і визнається відсутність міжцивілізаційної взаємодії чи заперечується її інтегральна роль в історії людства.

Побудовою «плюрально-дискретної» моделі активно займалися представники некласичної філософії історії Г. Рюккерт, М.Я. Данилевський, К.М. Леонт'єв, О.Шпенглер, М.С. Трубецької та інші.

Пізніше відомий французький філософ, історик та соціолог М. Фуко, примкнув до теоретиків зазначеної моделі. Політ його думки частіше за все був спрямований далі вузьких кордонів традиційних філософствувань. Достатньо лише поглянути на назви його робіт: «Історія божевілля в класичну епоху» (1961 р.), «Народження клініки» (1963 р.) та «Наглядати і карати» (1975 р.), щоб забути про класику чи традиціоналізм. Теж саме спостерігаємо і в поглядах Фуко на історію. Він чітко розмежовує поняття та особливості методологій дослідження класичної та «нової» історії, що лежать в сфері співвідношення континуально-дискретного.

Так, у роботі «Археологія знання» [5], що побачила світ у 1969 р., він підходить до історичного процесу з позиції абсолютизування у ньому дискретного. Тоді як, за твердженням Фуко, класична історія ототожнювала перерив з «хаосом розсіяних випадків» та підлягала подоланню в аналізі. Її необхідно було обійти, редукувати, стерти в ім'я торжества безперервного ряду. Більш того, переривність, яку просто «витравлювали з історії, була як би знаком темпоральної розладнаності» [5, с. 11]. Сьогодні ж вона стає основоположним елементом історичного аналізу.

«Нова» історія Фуко все більше займається переривами. Історика сучасності цікавить визначення меж того чи іншого процесу, точок зломів, порушень звичного ходу речей, амплітуди коливань порогів функціонування, розривів причинно-наслідкових зв'язків. Більш того, Фуко зазначає, що «тема та можливість глобальної історії починає поволі зникати, і тоді ми бачимо, як прояснюються вельми несхожі начертання того, що ми могли б назвати тотальною історією» [5, с. 12]. Відмінності між двома історіями автор вбачає в тому, що «глобальне описання збирає всі феномени ...біля єдиного центру; тоді як тотальна розгортається у вигляді розсіювання» [5, с. 12]. Таким чином, місце єдиної світової історії займає тотальна історія, як необмежена множинність окремих історій.

Ще однією ілюстрацією моделі плюральної історії, її модернізованим варіантом у постмодерністському виконанні може бути схема, запропонована американським політологом Ф.С. Хантінгтоном, автором теорії «зіткнення цивілізацій» («Зіткнення цивілізацій» [6]).

Головний лозунг Хантінгтона: «Людська історія - це історія цивілізацій». При цьому, більшу частину існування людства цивілізації контактували одна з одною лише час від часу чи взагалі не мали ніяких контактів. «Природа цих контактів добре виражена тим словом, яке використовується істориками для їх описання: “випадкові зустрічі”» [6, с. 61]. Така ситуація продовжувалась аж до XVI ст., коли різнопланові контакти поступилися місцем безперервному односпрямованому впливові Заходу на всі інші цивілізації. З XX ст. починається новий етап в історії, що характеризується інтенсивними, безперервними та різноспрямованими відносинами між цивілізаціями. Однак в результаті відбувається не інтеграція чи глобалізація світу, а як раз навпаки, посилюється відчуття «окремоті» та відособленості. Національна ідентичність переходить на більш широкі рівні – трансформується у цивілізаційну ідентичність. «Ці широкі рівні цивілізаційної ідентичності означають більш глибоке усвідомлення цивілізаційних відмінностей та необхідність захищати те, що відокремлює “нас” від “них”» [6, с. 193].

Таким чином, ідея єдності цивілізацій чи всесвітності та унітарності історії не є лейтмотивом поглядів Хантінгтона. На кожному етапі історичного розвитку в його схемі гучно лунає саме принцип плюралізму та поліцивілізаційності світу. Більш того, аналізуючи поняття «універсальна цивілізація» та можливість її становлення, американський політолог вельми скептично доводить саме абсолютну неможливість цього процесу. На користь

чого свідчать відсутність універсальної мови та релігії, що є необхідними елементами універсальної цивілізації.

Відтак про континуальність світової історії Хантінгтона говорити як мінімум важко, а як максимум – взагалі неможливо. Не сприяють безперервному поступу людства і «зіткнення цивілізацій», як і не сприйтимуть вони його єдності. Натомість очевидна дискретність життєвих шляхів окремих цивілізацій: «Вони динамічні; вони знають злети та падіння, вони зливаються та діляться; і як відомо кожному студенту, вони також зникають і їх ховають піски часу» [6, с. 52].

Логічним наслідком органічного співіснування двох абсолютно протилежних моделей історії, стають все частіші спроби поєднання найкращих їх досягнень у царині методологічних пошуків сучасності. Такий погляд на історію має всі шанси стати «класикою» посттоїнбійської історіографії. Назвемо його умовно «синтетичною» моделлю історії. Модель, підвалини якої були закладені ще у теоретичних історико-філософських побудовах А. Дж. Тойнбі, далі розвинені у філософських конструкціях адептів сучасної філософії (В. Макніл, Д. Уілкінсон, Шунтаро Іто та інші).

Історія людства в «синтетичній» моделі є синтезом континуального та дискретного. Відтак, історичний процес розглядається як єдина динамічна континуальна система, що складається з дискретних елементів (цивілізацій). Континуальність, а також єдність історії підтримується завдяки міжцивілізаційній взаємодії та діалогу. Дискретність всесвітньої історії виявляється у життєвому шляху локальної цивілізації, точніше у циклічності її історії. Дискретність починається тоді, коли закінчується існування однієї з цивілізацій, її життєвий цикл.

«Синтетична» модель історичного процесу близька до інтегративної теорії В. Гріна – ще одного підходу, який виокремлює автор при дослідженні періодизації всесвітньої історії. «Інтеграціоністи», на його думку, «...повинні продемонструвати, що починаючи з ранніх часів долі народів світу (чи, принаймні, деякої значної частини народів світу) були пов'язані між собою. Необхідно показати, що механізми змін, які діють на глобальному рівні, були вирішальними при завданні як темпу, так і спрямованості зміни серед різноманітних та віддалених одна від одної культур» [4, с. 135]. Схоже завдання стоїть і перед адептами «синтетичної» схеми. Важливо виявити локальну неповторність цивілізацій, однак в межах загальних універсальних закономірностей історичного шляху всього людства.

Одним з представників даної моделі виступає ученик та молодший колега самого Тойнбі – В. Макніл. Коло своїх інтересів він визначив власноруч в роботі «Мінливий образ всесвітньої історії» [7]: «Мінлива форма Всесвітньої історії стала головним професійним інтересом мого життя» [7, с. 37].

На формування поглядів В. Макніла в значній мірі вплинуло його особисте знайомство (і навіть дальня спорідненість) с А.Дж. Тойнбі, мабуть тому, ідея глобальної єдності поліцивілізаційного людства, як один з мотивів системи Тойнбі, стає лейтмотивом схеми Макніла.

На думку Макніла, саме ізольовані цивілізації виступають головними діючими особами Всесвітньої історії [7, с. 25]. З плином часу цивілізації прагнули до експансії на нові землі, а по мірі їх розповсюдження автономні сусідні суспільства поглинались та в кінцевому рахунку зникали. Макніл сам робить висновок, що «Така географічна експансія означала наступне: на давньому Близькому Сході, те що виникло як окремі цивілізації у Месопотамії та Єгипті, в кінцевому рахунку злилось у нове космополітичне ціле, ...біля 1500 р. до н.е.; та, як я підсумував, аналогічний космополітизм почав охоплювати усі цивілізації Землі десь після 1850 р., коли дійсна автономія Китаю та Японії припинилась» [7, с. 25-26]. Ідея євразійського, а пізніше і африканського та глобального ойкуменічного цілого, яке охоплює усі народи (як цивілізаційні так і нецивілізаційні), що взаємодіють між собою, за словами самого Макніла, визрівала у нього поступово. Ключовим моментом стають контакти та взаємодії цивілізацій, бо саме «... глобальні комунікації та транспорт зробили Всесвітню історію відчутною реальністю» [7, с. 34]. Це призводить до зникнення цивілізаційної автономії, що ми зараз і спостерігаємо в кожній частині світу.

Цікавим вбачається порівняння цивілізації з ойкуменічною системою, яка надає історії всесвітності та континуальності. Цивілізація для Макніла – це певний спосіб соціальної організації, що з'являється в той момент, коли корпус авторитетних текстів стає нормативним серед освічених людей. Таке визначення цивілізації означає, що це тип соціальної організації, який має початок та кінець – дискретність історії.

Євразійська ойкуменічна система Макніла заплутана та складна, має більш широку географію, більш розмита за своєю внутрішньою структурою, не має якихось чітко виражених правил поведінки, бо вона охоплює множинність цивілізацій з їх різноманітними авторитетними текстами. Однак, «через це все, ойкумена не дуже відрізнялась від різноманітності, яку можна знайти в межах будь-якої з більш великих цивілізацій...» [7, с. 27].

Таким чином, світова історія повинна фокусуватися на змінах в «ойкуменічній світовій системі», а вже далі переходити до вбудовування моделей розвитку в середині окремих цивілізацій та більш дрібних одиниць історії. Загалом, Макніл приймає можливість виникнення у майбутньому поведінкових норм, що втілять до життя можливість існування єдиного людства.

Не менш яскравий представник синтетичної теорії - Д. Уілкінсон - сучасний дослідник, який поєднує в своїх роботах цивілізаційний та світ-системний підхід. На відміну від Макніла, Д. Уілкінсон не просто прогнозує чи лише припускає можливість виникнення єдиної цивілізації у далекому майбутньому, а вже постулює його як факт, як здійснену дію. Статтю «Центральна цивілізація» [8], що вже стала англійською класикою, автор починає з твердження: «Сьогодні на Землі існує тільки одна єдина всесвітня цивілізація» [8, с. 397]. Ще у XIX ст. існувало декілька незалежних цивілізацій, які поступово були поглинені Центральною цивілізацією. Остання виникла біля 1500 р. до н.е. на Близькому Сході, внаслідок злиття воєдино єгипетської та месопотамської культур. З тих пір зазначена спільнота розповсюдилась по усій

планеті та поглинула на нерівних умовах раніше незалежні цивілізації. Фактично мова у нього йде про злиття між собою «зон цивілізованості». Уїлкінсон простежує процес поступового приєднання до «центральної цивілізації» усіх інших цивілізацій як наслідок розширення культурних та торгових зв'язків.

Критерієм єдності його цивілізацій, а відтак і головним фактором континуальності всесвітньої історії, виступає сам факт цивілізаційної взаємодії, а зовсім не культурна єдність. При вочевидь безперервній історії Центральної цивілізації є в ній місце і для дискретності чи переривів: «Центральна цивілізація, що з'явилась на Близькому Сході біля 3500 років потому і зараз виросла до глобального масштабу, показує довгочасну тенденцію стійкого географічного та демографічного розширення, незважаючи на випадкові спади та множинність локальних спадів». І далі: «Рим пав, багато міст прийшло в занепад, однак Центральна цивілізація ніколи не занепадає» [8, с. 422].

Власну спробу синтезу цивілізаційного та еволюційного підходу до історичного процесу, з метою подолання їх недоліків, пропонує японський вчений Ш. Іто у статті «Схема для порівняльного дослідження цивілізацій» [9]. Він створює схему, в якій прагне урахувати просторово-часові особливості життя цивілізацій, їх взаємовпливи одна на одну та загальноісторичні глобальні зрушення.

На думку Ш. Іто, аналіз та порівняння цивілізацій передбачає не «відокремлену одночасність», а загальні трансформації у світовому масштабі. Вся увага автора концентрується не на ізольованих цивілізаційних вертикалях, а на розгляді горизонтальних відносин між ними, трансформаціях світового масштабу, що мали місце в світовій історії. Плюральні цивілізації розвивались не ізольовано, а, навпаки, піддавались як єдине ціле декільком великим трансформаціям глобального масштабу. Ш. Іто виокремлює п'ять таких «стадій всесвітньої трансформації» [9, с. 347]: «Антропна», «Аграрна», «Міська», «Осьова» та «Наукова» революції. Зазначені революції, на думку Ш. Іто відбувались у різний час у всіх культурних регіонах світу як первинні (незалежний розвиток), так і вторинні (результат зовнішніх імпульсів). Це, в свою чергу, свідчить про можливість застосування універсальних механізмів та закономірностей до історії людства, при одночасному збереженні цивілізаційної ідентичності.

Внутрішній зв'язок усіх трьох філософських моделей історії можна відобразити наступним чином: «плюральна» схема – це заперечення «єдиної» моделі, її протилежність, тоді як «синтетична» – це зрівняння досягнень обох моделей історії, «золота середина» поміж двох крайніх точок зору на історичний процес. У певному сенсі це компромісна модель історії, що намагається розглядати історію з діалектичних позицій континуально-дискретного та унітарно-плюрального. Вона претендує на статус провідної моделі сучасної філософії історії, на користь чого свідчить представленість «синтетичної» моделі чи, принаймні, її окремих елементів, у філософсько-історичних системах багатьох сучасних науковців у різних країнах світу.

Список використаної літератури:

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории. [пер. с нем.] / К. Ясперс. - М.: Республика, 1994. - 527 с.
2. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер. — М.: АСТ, 2001. — 560 с.
3. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М.: АСТ, 1999. — 784 с.
4. Грин В. Периодизируя всемирную историю / В. Грин // Время мира. Альманах. Выпуск 2. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. – С. 133-148.
5. Фуко М. Археология знания. [пер. с фр. под ред. Б. Левченко] / М. Фуко. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. [пер. с англ.] / С. Хантингтон. - М.: ООО «АСТ», 2003. – 603 с.
7. Макнил В. Меняющийся образ всемирной истории / В. Макнил // Время мира. Альманах. Выпуск 2. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. – С. 16-38.
8. Уилкинсон Д. Центральная цивилизация / Д. Уилкинсон // Время мира. Альманах. Выпуск 2. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. – С. 397-423.
9. Ито Ш. Схема для сравнительного исследования цивилизаций/ Ш. Ито // Время мира. Альманах. Выпуск 2. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. – С. 345-354.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Jaspers, K. The Origin and Goal of History [translation from German] / K. Jaspers. – Moscow: Republic, 1994. – 527 p.
2. Toffler, A. Future shock / A. Toffler. - Moscow: ACT, 2001. – 560 p.
3. Toffler, A. The third wave / A. Toffler. - Moscow: ACT, 1999. – 784 p.
4. Green W. Periodizing World History / W. Green // The world time. Almanac. Edition 2. – Novosibirsk: Sibirsky Chronograph, 2001. – P. 133-148.
5. Foucault M. The Archaeology of Knowledge [translation from French. Ed. B. Levchenko] / M. Foucault. – K.: Nika-Center, 1996. – 208 p.
6. Huntington S. The clash of civilizations. [translation from English] / S. Huntington. – М.: ООО «АСТ», 2003. – 603 p.
7. McNeill W. The changing shape of World History / W. McNeill // The world time. Almanac. Edition 2. – Novosibirsk: Sibirsky Chronograph, 2001. – P. 16-38.
8. Wilkinson D. Central Civilization / D. Wilkinson // The world time. Almanac. Edition 2. – Novosibirsk: Sibirsky Chronograph, 2001. – P. 397-423.
9. Ito S. The framework for comparative study of civilizations / S. The world time. Almanac. Edition 2. – Novosibirsk: Sibirsky Chronograph, 2001. – P. 345-354.

Ю.Н. Брыло

Донецкий национальный технический университет, Донецк

Философские модели исторического процесса и их эволюция в посттоинбианской философии истории

Выделены философские модели исторического процесса, на основе исследования основных подходов к определению сущности истории. Проанализированы попытки синтеза лучших достижений унитарного и плюрального подходов в синтетическом посттойнбианском понимании исторического процесса.

Ключевые слова: унитарность, плюральность, континуальность, дискретность

Y.M. Brilo

Donetsk National Technical University, Donetsk, Ukrain

The philosophical models of the historical process and their evolution in the posttoynbee's philosophy of history

The philosophical models of the historical process and their evolution in the posttoynbee's philosophy of history are considered in the article. The attempts to synthesize the best practices of unitary and pluralist approaches in synthetic posttoynbee's understanding of the historical process, are analyzed in the article.

Key words: unitarity, plurality, continuity, discontinuity